

PORADNICTWO ZAWODOWE W SZKOŁACH W OKRESIE DWUDZIESTOLECIA MIĘDZYWOJENNEGO

Małgorzata Kozłowska, gosia.kozlowska13@wp.pl
Uniwersytet Wrocławski
Pl. Uniwersytecki 1, 50-137 Wrocław

ABSTRAKT

Temat poradnictwa zawodowego na terenie szkół w II Rzeczypospolitej pozostaje wciąż bardzo słabo zbadany. Można wskazać na niewielką liczbę prac poruszających tą problematykę. Celem niniejszego artykułu jest zobrazowanie głównych działań, stosowanych metod i technik oraz wiodących zadań i ról podmiotów pracujących w obszarze poradnictwa zawodowego na terenie szkół w interesującym badacza momencie historycznym. Szczególny akcent w artykule jest położony na funkcję lekarza, psychologa szkolnego oraz nauczyciela. Istotne będzie także prześledzenie zasadniczych nurtów i idei, które wpływały na kształt poradnictwa zawodowego na terenie szkół.

Słowa kluczowe: poradnictwo zawodowe, psychotechnika, dwudziestolecie międzywojenne, doradca zawodowy, historia poradnictwa, poradnictwo szkolne

Professional counseling at schools during the interwar period in Poland

ABSTRACT

There is a small amount of publication about professional counseling during the interwar period in Poland. The main aim of the article is to present basic activities of school practice, methods and foreground tasks and jobs people, of those who gave professional advice of choosing a career. The author of the article wants to accent the special roles of the school's physicians, psychologists and pedagogues. It is interesting to picture also the primal mainstreams and ideas which impacted on formation of school counseling in that time.

Key words: professional counseling, psychotechnique, interwar period in Poland, occupational counselor, the history of the counseling, school counseling

Mimo szerokiej wiedzy na temat współczesnego poradnictwa szkolnego do tej pory niewiele publikacji porusza tematykę związaną z funkcjonowaniem tego fenomenu w okresie międzywojennym. W okresie dwudziestolecia międzywojennego termin „poradnictwo zawodowe” odnoszono, jak podaje Helena Słoniewska, do „postępowania, mającego na celu wskazanie danemu osobnikowi i skłonienie go do wyboru zawodu, który odpowiada jego właściwościom psychicznym i fizycznym, uwzględniając przy tym koniunkturę gospodarczą i licząc się z warunkami materialnymi danego osobnika”¹.

Po pierwszej wojnie światowej można zauważyć wzrost rozwoju poradnictwa zawodowego w szkołach. Wiązało się to z jednej strony z momentem załamania gospodarczego w Drugiej Rzeczypospolitej, z drugiej – z próbą odbudowy kraju na płaszczyźnie przemysłowej i rolniczej. Potrzebowano pracowników, których efektywność pozwalałaby zmniejszyć koszty produkcji. Istotnego znaczenia nabrał dobór kandydatów do zawodu na podstawie ich uzdolnień. W takim układzie szkoła powszechna ze względu na swą funkcję, masowy charakter (liczba uczniów w roku 1920-1921 wahała się od 25 tys. na Śląsku Cieszyńskim do 216 tys. w województwie warszawskim²) i moc oddziaływania, była idealną instytucją do realizowania selekcji młodzieży według jej predyspozycji. Temu zadaniu sprzyjał także fakt, że większość młodzieży bezpośrednio po ukończeniu szkół ludowych rozpoczynała pracę.

W szkołach zawodowych, ze względu na mocno kierunkowe kształcenie uczniów, sprawa doradztwa zawodowego stanowiła szczególnie istotny wątek. Za pomocą szczegółowych badań psychotechnicznych starano się określić rodzaj umysłowości młodzieży oraz jej uzdolnienia i na tej podstawie opiniować o najbardziej odpowiednim zawodzie dla dane-

¹ H. Słoniewska, *Poradnictwo zawodowe*, [w:] S. Lempicki, W. Gottlieb, B. Suchodolski, J. Włodarski (red.), *Encyklopedia Wychowania*, T. III, Warszawa 1939, s. 587.

² J. Krauetler, *Statystyka szkolnictwa powszechnego*, [w:] „Rocznik Pedagogiczny” 1921, T. I, s. 2, s. 325.

go kandydata. Mimo tych założeń, w rzeczywistości doradztwo zawodowe w dużej mierze sprzyjało umacnianiu selekcji społecznej³.

W szkołach średnich ogólnokształcących natomiast porada zawodowa była udzielana przez psychologa szkolnego, bądź współpracującą ze szkołą poradnię psychotechniczną i służyła zarówno kwestii wyboru powołania zawodowego, jak i dalszej drogi kształcenia⁴.

Doradztwo zawodowe na terenie szkół obejmowało w swym zakresie bardzo wiele czynności. Ze względu na brak ujednoczonego systemu poradnictwa w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz na zróżnicowane warunki poszczególnych placówek szkolnych, przebieg udzielania porady zawodowej wyglądał odmiennie w każdej ze szkół. Można jednak wyróżnić pewne zasadnicze elementy tego procesu.

Punktem wyjścia w doradztwie zawodowym miało być prowadzenie tzw. „kart indywidualności”. Mimo, iż treść tego dokumentu nie była sformalizowana, a w kolejnych latach ukazywały się różne jego wersje, zawsze stanowił on zapis dotyczący najważniejszych cech fizycznych, cech charakteru, zainteresowań oraz ogólny opis środowiska rodzinnego dziecka. Karty te były wypełniane zarówno przez nauczycieli, psychologów szkolnych jak i lekarzy szkolnych. Następnym krokiem było przeprowadzenie zbiorowego badania ilorazu inteligencji i pierwsze próby różnicowania uzdolnień dziecka w poradni współpracującej ze szkołą lub przez psychologa szkolnego. Istotnym elementem procesu doradztwa zawodowego był też wywiad z dzieckiem na temat jego zainteresowań, wywiad z rodzicami, pogadanki z uczniami dotyczące przedstawiania aktualnych zawodów, odwiedziny w zakładach pracy, opracowywanie gazetek szkolnych, audycji radiowych i zebrań z rodzicami w celu tworzenia tzw. „atmosfery zawodowej”.

ROLA NAUCZYCIELA, PSYCHOLOGA I LEKARZA SZKOLNEGO W DORADZTWIE ZAWODOWYM

Głównymi podmiotami zaangażowanymi w działalność na rzecz poradnictwa zawodowego w szkołach byli: nauczyciel, psycholog szkolny (od 1928 r.) oraz lekarz szkolny (od 1918 r.).

W środowisku szkolnym nauczyciel jako osoba najlepiej znająca swoich uczniów, posiadał wiele informacji związanych z ich osobowością, zachowaniem i zdolnościami. Dlatego też w sposób naturalny, prócz funkcji wychowawczych i dydaktycznych, pełnił on także rolę doradcy zawodowego. Jednym z głównych zadań nauczyciela na gruncie poradnictwa było prowadzenie planowej i systematycznej obserwacji, a następnie uzupełnianie wcześniej wspomnianych „kart indywidualności”. Jako pilny obserwator ucznia, wychowawca wypełniał arkusz obejmujący dane o tych wszystkich stronach jego umysłowości, na które należało zwrócić uwagę przy formułowaniu wniosków o jego indywidualności, tj. danych dotyczących: cech intelektualnych (na przykład: pamięć, uwaga, postrzeganie, wyobraźnia, rozumienie i wnioskowanie itp.), sfery uczuciowej (na przykład: sposób reagowania na wszelkie wrażenia, ogólny nastrój uczuciowy, uczucia moralne, uczucia rodzinne, uczucia egotyczne itp.), dziedziny psychomotorycznej (aspekt woli, mowa i pismo), wyglądu zewnętrznego (na przykład: wyraz twarzy, postawa i gestykulacja), cech środowiska rodzinnego (takich jak: ilość osób w rodzinie, dochód rodziny, pochodzenie klasowe, miejsce zamieszkania itp.)⁵.

Nauczyciel pełnił także rolę pośrednika między doradcami zawodowymi a rodzicami uczniów. Udzielał on pracownikowi poradni informacji o ogólnej ocenie ucznia na podstawie jego wyników w nauce, podejścia do różnych przedmiotów szkolnych, do pracy, rodzaju zainteresowań, zachowania w odniesieniu do rówieśników, nauczycieli, udziału w życiu społecznym szkoły⁶. Dodatkowo piastował funkcję konsultanta doradcy zawodowego przed przedstawieniem decyzji poradni co do przyszłej drogi danego dziecka jego opiekunom, bądź w czasie zebrań rodzicielskich z doradcami⁷. W ramach działalności poradniczej nauczyciele mieli za zadanie również organizować konferencje indywidualne z rodzicami, w trakcie których udzielali im jednostkowych porad w sprawach wychowawczych, w przypadkach nieodpowiedniego zachowania się ucznia, słabych postępów w nauce lub innych (na przykład w sprawie prenumeraty czasopism dziecięcych itp.)⁸.

3 J. Miąso, *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918-1939, ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*, Wrocław 1988, s. 219.

4 J. Szymdtówna, *Sprawozdanie psychologa szkolnego z pracy na terenie żeńskich prywatnych gimnazjów oraz wnioski i program pracy na przyszłość*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931, s. 120.

5 T. Jaroszyński, *Metody badań psychologicznych w szkole*, Warszawa 1925, s. 170-178.

6 J. T. Seydenmanowa, *Głosy z terenów pracy pedagogicznej. Współpraca nauczycielstwa w poradnictwie zawodowym*, „Oświata i Wychowanie” 1935, Z. 1, s. 33.

7 Tamże, s. 34.

8 M. Bubniak, *Konferencje indywidualne z rodzicami*, „Przyjaciel Szkoły” 1938, nr 14, s. 534; B. Kubski, *Współpraca szkoły z domem*, „Głos Nauczycielski” 1930, nr 19, s. 173; E. Biłowicz, *W sprawie współpracy szkoły z domem*, „Głos Nauczycielski” 1930/31, nr 18, s. 318.

Ze względu na stosunkowo małą ilość psychologów szkolnych nauczyciele współuczestniczyli, bądź samodzielnie przeprowadzali zbiorowe, testowe badania inteligencji uczniów. Poza tym zdarzało się, że sami pełnili funkcje psychologów szkolnych, na przykład jako: „przyjaciele poradni psychotechnicznej”⁹.

Do zadań nauczycieli w poradnictwie należało także: przeprowadzanie pogadanek na temat wyboru zawodu z młodzieżą, organizowanie wycieczek do zakładów pracy, pisanie artykułów do gazetek szkolnych¹⁰, a nawet pomoc w realizacji audycji radiowych dotyczących szkolnej działalności poradniczej¹¹. Zabiegi te miały na celu wytwarzanie tzw. „atmosfery zawodowej”¹² sprzyjającej zwiększaniu świadomości uczniów dotyczącej obrania przyszłej profesji.

Ponadto o żywym zainteresowaniu nauczycieli sprawami poradnictwa świadczy ich zaangażowanie w tworzenie kół, sekcji (na przykład w 1926 r. Józefa Joteyko powołuje Sekcję Psychologów Szkolnych, do której mogli należeć także nauczyciele) i stowarzyszeń mających na celu śledzenie ówczesnych badań naukowych w zakresie uzdolnień, zainteresowań, inteligencji dziecka w wieku szkolnym; opracowywanie planów pracy¹³.

Drugim organem doradztwa zawodowego w szkołach była instytucja psychologa szkolnego, wprowadzona do jednostek oświatowo-edukacyjnych w 1928 r. Od tego momentu opracowano wiele koncepcji przedstawiających program działalności psychologa na terenie szkół. Mimo, iż czas pracy psychologów w szkołach nie był ujednoczony (często nie obejmował pełnego wymiaru godzin) obejmował on szeroki zakres zadań, m. in. takich jak:

- pomoc w całościowym poznaniu ucznia, w wypełnianiu arkusza obserwacyjnego,
- prace badawcze nad zbiorowością, które obejmowały:
 - a) badania ogólnego poziomu umysłowego, badania charakterologiczne, przy zastosowaniu m. in. rozmów indywidualnych, obserwacji w czasie zajęć szkolnych z naciskiem na możliwie bliski kontakt z uczniami, na pogłębienie badań,
 - b) obserwację i charakterystykę klasy jako grupy,
- uświadamianie społeczeństwa o potrzebie otoczenia szkoły opieką psychologiczną¹⁴,
- współpraca z nauczycielstwem w przeprowadzaniu badań psychologicznych i udzielaniu porad wychowawczych,
- współpraca z nauczycielstwem w selekcji szkolnej i poradnictwie zawodowym¹⁵,
- realizowanie badań psychotechnicznych (głównie w szkołach zawodowych)¹⁶.

Dodatkowo, w 1931 r., Maria Grzegorzewska postuluje do programu psychologów szkolnych włączyć na stałe badanie środowiska domowego, które stanowi podstawowe otoczenie ucznia¹⁷.

Zarówno nauczyciel, jak i psycholog szkolny, udzielali porad zawodowych w oparciu o obserwację i badania dotyczące sfery psycho-społecznej wychowanków. Zgodnie jednak z ówczesnymi założeniami o istnieniu jednostek bardziej lub mniej predestynowanych do pełnienia danego zawodu ze względu na określone uzdolnienia psycho-fizyczne¹⁸, do pełnego obrazu predyspozycji zawodowych należało jeszcze zbadać ucznia pod kątem jego cech fizycznych. Stąd też ważną funkcję w doradztwie zawodowym pełnił także lekarz szkolny. Dnia 29.07.1918 r. ustanowiono stałą opiekę higieniczno-lekarską nad szkołami wszystkich szczebli i zakładami wychowawczymi¹⁹. Lekarz szkolny miał czuwać, by w procesie wychowania zważano na indywidualność ucznia. W tym celu, po przeprowadzeniu badań zarówno nad rozwojem fizycznym jak i psychicznym wychowanków, na zebraniach pedagogicznych podawał specyfikę każdego ucznia z lekarskiego punktu widzenia, dopełniając w ten sposób charakterystykę przeprowadzoną przez nauczycieli²⁰.

Ponadto, od 1923 r. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego umieszczając swe postanowienia w *Instrukcji dla lekarzy szkolnych* poleciło lekarzom szkolnym szkół elementarnych oraz średnich udzielać rad przy wyborze zawodu. W założeniu miały być to przede wszystkim rady o charakterze negatywnym, nakierowanym głównie

9 S. Rostkowski, *Jeszcze o psychologach szkolnych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931, s. 115.

10 J. Zawirska, *Propaganda poradnictwa zawodowego i wyniki tej propagandy*, Warszawa 1936, s. 3-15.

11 *Radio o poradnictwie zawodowym dla młodzieży szkół powszechnych*, „Szkoła i Wiedza” 1928, Z. 8, s. 355.

12 B. Biegeleisen, *Poradnictwo zawodowe a szkoła*, Kraków 1928, s. 35.

13 T. Rzepa, *Historia polskiej myśli psychologicznej*, Warszawa 2009, s. 232.

14 *Kronika. Program działalności psychologa szkolnego*, „Psychotechnika” 1929, s. 88-89.

15 S. Rostkowski, dz. cyt., s. 116.

16 *Kronika...*, dz. cyt., s. 89.

17 M. Grzegorzewska, *W sprawie programu działalności psychologów szkolnych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931, s. 111.

18 J. Guichard, M. Huteau, *Psychologia orientacji i poradnictwa zawodowego*, Kraków 2005, s. 10.

19 F. Kierski, *Higieniczno-lekarski dozór nad szkołami*, [w:] F. Kierski (red.), *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, T. I, Lwów-Warszawa 1923, s. 154.

20 *Dziennik Urzędowy Departamentu WRiOP Tymczasowej Rady Stanu*, 1917, s. 213.

na dzieci o słabszym zdrowiu, w celu wskazania zawodów dla nich nieodpowiednich, które mogłyby pogorszyć ich kondycję fizyczną²¹.

W związku z tym, zadaniem lekarza szkolnego miało być wystawienie orzeczenia, w którym zawarty był wykaz zawodów polecanych i przeciwwskazanych dla danego ucznia po ukończeniu szkoły powszechnej lub średniej²².

ROLA WYBRANYCH KIERUNKÓW I NURTÓW W ROZWOJU PORADNICTWA ZAWODOWEGO

Poradnictwo zawodowe czerpało zarówno z dorobku pedagogiki jak i psychologii. Jednym z podstawowych kierunków pedagogiki, stanowiącym punkt wyjścia dla poradnictwa w odniesieniu do dziecka szkolnego, była pedologia. Jako teoretyczna nauka o dziecku, której celem było m. in.: badanie faz jego rozwoju, formułowanie definicji dziecka normalnego, nienormalnego, upośledzonego umysłowo, wyjątkowo uzdolnionego, zapóźnionego w rozwoju czy przedwcześnie rozwiniętego; pedologia stała się bazą dla rozwoju stosowanych dziedzin pedagogiki, takich jak n.p.: pedagogika medyczna, ortofrenia czy pedagogika eksperymentalna²³. Po pierwszej wojnie światowej następuje rozwój pedagogiki doświadczalnej (o czym traktuje szeroko między innymi praca Ludwika Jaxy Bykowskiego pt. *Zasady pedagogiki doświadczalnej ze szczególnym uwzględnieniem szkoły polskiej z 1920 r.*), która to znacząco przyczyniła się do prowadzenia licznych badań stanowiących podstawę do rozwoju metod i technik doradztwa zawodowego.

Wśród gałęzi psychologii stosowanej szczególnie istotnych dla rozwoju doradztwa zawodowego można wymienić takie dziedziny m. in. jak: psychologia kliniczna, psychologia wychowawcza czy psychologia pedagogiczna. Od 1920 r. można także mówić o rozpoczęciu ruchu psychotechnicznego w Polsce, kiedy to przy Stowarzyszeniu Techników w Warszawie powstały kółka zajmujące się studiami nad naukową organizacją pracy i psychotechniką²⁴, a także o gwałtownym rozwoju poradni psychotechnicznych współpracujących ze szkołą.

MOCNE I SŁABE STRONY PORADNICTWA ZAWODOWEGO NA TERENIE SZKÓŁ

Okres dwudziestolecia międzywojennego to czas początków kształtowania się poradnictwa na terenie szkół, w związku z czym można dostrzec wiele braków w jego ogólnym działaniu i organizacji. Ponadto przyjęte założenia odpowiadały ówczesnemu stanowi wiedzy i często, w świetle współczesnego postępu nauki, okazują się one błędne. Jednakże wśród idei pochodzących z tamtego okresu są też takie, które zasługują na przypomnienie i uwagę.

Najczęstszym zarzutem wystosowywanym przez badaczy tego okresu, a także lat późniejszych, jest brak ujednoczenia organizacji poradnictwa. Brakowało stosownych rozporządzeń regulujących pracę poszczególnych jego elementów, psychologowie i nauczyciele posługiwali się odmiennymi metodami i technikami, różnie przedstawiała się relacja szkoły z organami współpracującymi (np. poradniami). Jednakże na taki stan rzeczy wpłynął fakt, iż poradnictwo szkolne znajdowało się wówczas w początkowej fazie rozwoju, w związku z czym swoisty chaos był naturalną konsekwencją wypracowywania standardów postępowania. Krytycznie można odnieść się też do głównych założeń poradnictwa okresu międzywojennego, zwłaszcza w odniesieniu do selekcji pedagogicznej. Z jednej strony hasła indywidualizacji przyczyniły się do zwrócenia uwagi na jednostkowe zdolności i potrzeby, z drugiej jednak, stały się narzędziem nadmiernej kategoryzacji dzieci i młodzieży. Ówczesna myśl pedagogiczna i psychologiczna charakteryzowała się przywiązaniem do tworzenia określonych typologii, do których próbowano przyporządkować daną osobę. Zatem pojęciu „indywidualność” nadawano ramy w obrębie danych kategorii. Ponadto wydaje się, że młodzież mająca raczej mgliste pojęcie o istocie uprawiania określonych zawodów, kieruje się przy wyborze raczej fantazją młodzieńczą i przyjemnością niż faktycznymi zainteresowaniami czy predyspozycjami. Jak pisał Bronisław Biegeleisen-Żelazowski: „zbyt jednostronny kierunek poradnictwa jaki panował u nas przed wojną, utwierdzał jeszcze młodzież w przekonaniu, że ten indywidualistyczny czynnik jest najważniejszy i decydującym o wyborze zawodu”²⁵. Z drugiej jednak strony, podejmowano próby wszechstronnego poznania wychowanka, by dotrzeć do jego faktycznych zainteresowań i zdolności. To, który czynnik przeważał ostatecznie, było w dużej mierze kwestią doświadczenia osoby udzielającej porady, nastawienia środowiska rodzinnego oraz pozycji społecznej ucznia.

21 S. Kopczyński, *Opieka higieniczno-lekarska nad szkołami i stan zdrowia młodzieży w szkołach Rzeczypospolitej (za czas od r. 1918 do 1923 włącznie)*, Warszawa 1925, s. 18.

22 Tamże, s. 103-104.

23 F. Kierski, *Pedologia*, [w:] F. Kierski (red.), dz. cyt., T. II, s. 373.

24 J. Budkiewicz, J. Kączkowska, *Z dziejów psychologii stosowanej w Polsce do roku 1957. Ze szczególnym uwzględnieniem poradnictwa zawodowego*, Warszawa 1987, s. 29.

25 B. Biegeleisen-Żelazowski, *Poradnictwo zawodowe. Przewodnik dla nauczycieli, psychologów, lekarzy, kierowników poradni zawodowych, świetlic i organizacji zawodowych*, Kraków 1949, s. 222.

Mimo sporych niedostatków w funkcjonowaniu poradnictwa zawodowego w omawianym momencie historycznym, autorka niniejszego artykułu chce zwrócić uwagę na dwa jego aspekty. Po pierwsze, pewną zaletą ówczesnego pojmowania istoty poradnictwa w odniesieniu do sfery zawodowej, była swoista wszechstronność badania predyspozycji ucznia do uprawiania danej profesji. Zaangażowanie nauczyciela, psychologa oraz lekarza szkolnego, rodziców i samych zainteresowanych sprzyjała holistycznemu ujmowaniu procesu reorientacji zawodowej. Poza tym zbieranie informacji na temat cech psycho-fizyczno-społecznych ucznia było zadaniem długoterminowym, dzięki czemu ostateczna diagnoza uwzględniała wiele szczegółowych elementów niemożliwych do uzyskania podczas wykonania pojedynczych testów oraz powodowała stopniowy wzrost samoświadomości predyspozycji zawodowych ucznia już od najmłodszych lat szkolnych.

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe

- [1] Biegeleisen B., *Poradnictwo zawodowe a szkoła*, Kraków 1928.
 - [2] Bilowicz E., *W sprawie współpracy szkoły z domem*, „Głos Nauczycielski” 1930/31, nr 18.
 - [3] Bubniak M., *Konferencje indywidualne z rodzicami*, „Przyjaciel Szkoły” 1938, nr 14.
 - [4] *Dziennik Urzędowy Departamentu WRiOP Tymczasowej Rady Stanu*, 1917.
 - [5] Grzegorzewska M., *W sprawie programu działalności psychologów szkolnych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931.
 - [6] Jaroszyński T., *Metody badań psychologicznych w szkole*, Warszawa 1925.
 - [7] Kierski F. (red.), *Podręczna encyklopedia pedagogiczna*, T. I, Lwów-Warszawa 1923.
 - [8] Kopczyński S., *Opieka higieniczna – lekarska nad szkołami i stan zdrowia młodzieży w szkołach Rzeczypospolitej (za czas od r. 1918 do 1923 włącznie)*, Warszawa 1925.
 - [9] Kopczyński S., *Lekarz szkolny jako doradca przy wyborze zawodu*, [w:] S. Kopczyński (red.), *Higiena szkolna*, Warszawa 1933.
 - [10] Krauetler J., *Statystyka szkolnictwa powszechnego*, „Rocznik Pedagogiczny”, T. I, s. 2, Warszawa 1921.
 - [11] *Kronika. Program działalności psychologa szkolnego*, „Psychotechnika” 1929.
 - [12] Kubski B., *Współpraca szkoły z domem*, „Głos Nauczycielski” 1930, nr 19.
 - [13] Nawroczyński B., *Swoboda i przymus w wychowaniu*, Warszawa 1929.
 - [14] *Radio o poradnictwie zawodowym dla młodzieży szkół powszechnych*, „Szkoła i Wiedza” 1928, Z. 8.
 - [15] Rostkowski S., *Jeszcze o psychologach szkolnych*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931.
 - [16] Słoniewska H., *Poradnictwo zawodowe*, [w:] S. Łempicki, W. Gottlieb, B. Suchodolski, J. Włodarski (red.), *Encyklopedia Wychowania*, T. III, Warszawa 1939.
 - [17] Szmydtówna J., *Sprawozdanie psychologa szkolnego z pracy na terenie żeńskich prywatnych gimnazjów oraz wnioski i program pracy na przyszłość*, „Polskie Archiwum Psychologii” 1931.
 - [18] Seydenmanowa J. T., *Głosy z terenów pracy pedagogicznej. Współpraca nauczycielstwa w poradnictwie zawodowym*, „Oświata i Wychowanie” 1935, Z. 1.
 - [19] Zawirska J., *Propaganda poradnictwa zawodowego i wyniki tej propagandy*, Warszawa 1936.
- ### Książki/ czasopisma
- [20] Biegeleisen-Zelazowski B., *Poradnictwo zawodowe. Przewodnik dla nauczycieli, psychologów, lekarzy, kierowników poradni zawodowych, świetlic i organizacji zawodowych*, Kraków 1949.
 - [21] Budkiewicz J., Kączkowska J., *Z dziejów psychologii stosowanej w Polsce do roku 1957. Ze szczególnym uwzględnieniem poradnictwa zawodowego*, Warszawa 1987.
 - [22] Guichard J., Huteau M., *Psychologia orientacji i poradnictwa zawodowego*, Kraków 2005.
 - [23] Miąso J., *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918-1939, ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*, Wrocław 1988.
 - [24] Rzepa T., *Historia polskiej myśli psychologicznej*, Warszawa 2009.